

**ΕΣΔΑ:
ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ
ΚΑΙ ΜΙΑ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ**

Στη στροφή της χιλιετίας, το Νοέμβριο του 2000, γιορτάσαμε την πεντηκονταετηρίδα της υπογραφής της ΕΣΔΑ. Τρία χρόνια αργότερα, γιορτάζουμε την έναρξη εφαρμογής της, τη θέση σε κίνηση του δικαιοδοτικού της μηχανισμού, με την Επιτροπή και το Δικαστήριο, που λειτούργησαν επί σαρανταπέντε χρόνια, μέχρι την θέσπιση, το 1998, του μόνιμου Δικαστηρίου που πρόβλεψε το 11^ο Πρωτόκολλο. Χρονολογίες και επέτειοι που θα μπορούσαν να σημαίνουν πολύ λίγα πράγματα –και, όμως, σημαίνουν τόσα πολλά!

Τα δικαιοδοτικά όργανα του Στρασβούργου κατόρθωσαν κατά τον μισόν αιώνα της λειτουργίας τους να αναδείξουν την ΕΣΔΑ στο κορυφαίο εργαλείο –και συνάμα επίτευγμα- της ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης. Να το αναγάγουν στο σημαντικότερο στοιχείο του ευρωπαϊκού παραδείγματος που συνίσταται στην διασφάλιση ειρήνης και ευημερίας στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας που τη διέπει το κράτος δικαίου και όπου γίνονται σεβαστά τα δικαιώματα του ανθρώπου. Όπως έχει πει το Δικαστήριο, η δημοκρατία είναι «το μοναδικό πολιτικό πρότυπο που προβλέπει η

Σύμβαση και, ως εκ τούτου, το μόνο που είναι συμβατό μ' αυτήν» (Ενιαίο Κομμουνιστικό Κόμμα κατά Τουρκίας, αποφ. της 30.1.1998, παρ. 45).

Τα κράτη-μέρη της ΕΣΔΑ έχουν αναλάβει την ευθύνη προάσπισης των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η εγγύηση που θέσπισε η Σύμβαση είναι μια συλλογική υποχρέωση που λειτουργεί αντικειμενικά για τις κυβερνήσεις των συμβαλλόμενων, χωρίς να μπορούν να την εξαρτήσουν από όρους αμοιβαιότητας.

Πάνω απ' όλα, όμως, αυτό που ξεχωρίζει τη Σύμβαση και την εφαρμογή της και πλουτίζει το ευρωπαϊκό παράδειγμα, είναι το δικαίωμα ατομικής προσφυγής που καθιστά, για πρώτη φορά, το άτομο υποκείμενο του διεθνούς δικαίου. Η νομολογία ατομικών προσφυγών του Στρασβούργου είναι εκείνη που περιέβαλε τη Σύμβαση και το μηχανισμό της με την ιδιαίτερη ηθική λάμψη που απολαμβάνουν στη συνείδηση των ευρωπαίων.

Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω και η περίπτωση της Ελλάδας. Η χώρα μας επικύρωσε την ΕΣΔΑ από το 1953, για να την αγνοήσει πλήρως στη συνέχεια και να την θυμηθεί μόνον όταν ασκήθηκε η εναντίον της διακρατική προσφυγή για τα βασανιστήρια της απριλιανής δικτατορίας που υποχρέωσε το στρατιωτικό καθεστώς σε φυγή από το Στρασβούργο. Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας η Ελλάδα ξανάγινε μέρος της Σύμβασης, αλλά η αδιαφορία της δικαιοσύνης μας για ένα κείμενο που, με το Σύνταγμα του 1975, είχε πλέον προικιστεί με ρητή

υπερνομοθετική ισχύ, συνεχίστηκε. Μέχρι το 1985, οπότε, επιτέλους, η Ελληνική Πολιτεία αποδέχτηκε το δικαίωμα της ατομικής προσφυγής. Από τότε, οι δικηγόροι πρώτα, τα δικαστήρια στη συνέχεια, οι ίδιοι οι διάδικοι τέλος, «ανακάλυψαν» τη Σύμβαση κι άρχισαν οι μεν να την επικαλούνται, τα δε να την εφαρμόζουν, οδηγώντας με την πάροδο του χρόνου όλο και περισσότερες υποθέσεις στο Στρασβούργο. Υποθέσεις που αποκάλυπταν δομικές αδυναμίες του δικαιοδοτικού συστήματος (τυπική περίπτωση, η μεγάλη διάρκεια της δίκης) και άλλες, διάφορες, παραβιάσεις των ουσιαστικών διατάξεων της ΕΣΔΑ και, συχνά, του άρθρου 1 του 1^{ου} πρόσθετου πρωτοκόλλου. Παραβιάσεις όμως που, ευτυχώς, δεν αναφέρονταν στα πιο σημαντικά για το πρόσωπο ατομικά δικαιώματα: στην προστασία της ζωής ή στην απαγόρευση βασανιστηρίων ή δουλείας.

Η επίκληση της ΕΣΔΑ και, τελικά, η προσφυγή στα δικαιοδοτικά όργανα του Στρασβούργου έγινε δημοφιλής όταν δικηγόροι και διάδικοι παρατήρησαν ότι αρκετές φορές το Δικαστήριο επιδίκαζε αξιόλογα ποσά ως δίκαιη ικανοποίηση των προσφευγόντων, διαπιστώνοντας την παραβίαση, ιδίως του δικαιώματος στην περιουσία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αν το Δικαστήριο έκρινε συχνότερα ότι η απόφασή του αποτελεί, μόνη της, τη δίκαιη ικανοποίηση του προσβεβλημένου ή αν τα επιδικαζόμενα ποσά ήταν αισθητά μικρότερα – όπως συμβαίνει με

πρόσφατες αποφάσεις – οι προσφυγές με οικονομικό αντικείμενο θα ήταν λιγότερες, από την Ελλάδα, όπως και από τα άλλα σημεία της Ευρώπης. Δεν είναι αναγκαίο να ταυτίσει κανείς την απονομή δικαιοσύνης από ένα διεθνές δικαστήριο με την ικανοποίηση αποζημιωτικών αξιώσεων των πολιτών που προσφεύγουν σ' αυτό. Από την άλλη πλευρά, όμως, ποια είναι η ουσιαστική δικαίωση εκείνου που, ενώ διαπιστώνεται η παραβίαση των δικαιωμάτων του, εξακολουθεί –και φεύγοντας από το Στρασβούργο- να μην έχει πετύχει μια κάποια αποκατάσταση της υλικής ή/και ηθικής ζημίας του, μένοντας έρμαιο των εθνικών διαδικασιών, αν αυτές υπάρχουν.

Η εκτίμηση που το Δικαστήριο καλείται σε κάθε υπόθεση να κάνει, ώστε η ικανοποίηση που επιδικάζει να είναι όντως δίκαιη, αποτελεί μια από τις λεπτότερες αποστολές του και δεν αφορά μόνο το συγκεκριμένο προσφεύγοντα αλλά έχει γενικότερες δικαιοπολιτικές επιπτώσεις. Η επιτυχία του Δικαστηρίου οφείλεται και στην πεποίθηση όλων όσων υπάγονται στη δικαιοδοσία των κρατών μερών ότι στο Στρασβούργο μπορεί κανείς να βρει το δίκιο του –το δίκιο που του έχουν αρνηθεί τα αρμόδια εθνικά δικαστήρια.

Φαίνεται όμως ότι το Δικαστήριο γίνεται, πια, θύμα της επιτυχίας του. Ο ετήσιος αριθμός των προσφυγών ξεπερνάει ήδη τις 30.000, οι αποφάσεις έφτασαν τις 1000 το χρόνο, ενώ το ποσοστό των αβάσιμων προσφυγών είναι μεγαλύτερο από το 90% του συνόλου. Μπορεί, πάντως, να υποθέσει κανείς, ότι το τεράστιο

ποσοστό αβάσιμων προσφυγών οφείλεται και στο ότι, συχνά, δεν συντάσσονται από δικηγόρο. Καλή είναι η δυνατότητα του προσφεύγοντα να υποβάλλει τα αιτήματά του χωρίς νομική συνδρομή, αλλά έχει τις συνέπειες της στην επιβάρυνση του Δικαστηρίου. Ίσως η τροποποίηση του άρθρου 36 παρ. 1 του κανονισμού διαδικασίας, ώστε να είναι υποχρεωτική και κατά την προδικασία η εκπροσώπηση από δικηγόρο, να είναι ένα από τα αποδοτικά αντίδοτα στον κατακλυσμό των προφανώς αβάσιμων δικογράφων.

Με όσα αμέσως προηγήθηκαν, αρχίσαμε να προσεγγίζουμε το φλέγον ζήτημα της υπερφόρτωσης του ΕΔΔΑ που, αν δεν θεραπευθεί εγκαίρως, κινδυνεύει να οδηγήσει μεσομακροπρόθεσμα στην ασφυξία του συστήματος. Η αντιμετώπιση του κινδύνου αυτού είναι επείγουσα –αυτό το γνωρίζουν όλοι. Η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης έχει αναθέσει στη Διευθύνουσα Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (CDDH) να υποβάλει προτάσεις μεταρρύθμισης του δικαιοδοτικού συστήματος που έχουν ήδη διαμορφωθεί σε μια έκθεση από τον περασμένο Απρίλιο [CDDH (2003) 006 final]. Το Δικαστήριο έχει διατυπώσει τις παρατηρήσεις του στην ενλόγω έκθεση και τα πράγματα οδεύουν προς την υιοθέτηση ενός νέου (του 14^{ου}) πρόσθετου στην ΕΣΔΑ πρωτοκόλλου, μέσα στην επόμενη χρονιά. Ας σημειωθεί ότι κατά την περίοδο προετοιμασίας των προτάσεων, δόθηκε η ευκαιρία στις

εθνικές επιτροπές δικαιωμάτων του ανθρώπου και σε ΜΚΟ να εκφέρουν γνώμη. Η ελληνική ΕΕΔΑ συμμετέσχε στη διαδικασία διαβούλευσης, όντας μέλος (μαζί με τη Γαλλία, τη Δανία και την Ιρλανδία) της ομάδας συντονισμού όλων των ομόλογων ευρωπαϊκών επιτροπών.

Τα μέτρα που προτείνονται αφορούν και τα τρία στάδια:

- Στην εθνική έννομη τάξη, μέτρα προληπτικά, που αποβλέπουν στο να καταστεί συμβατή με την ΕΣΔΑ η επίμαχη πτυχή της που θέτει ζήτημα παραβίασης.
- Στο ενώπιον του Δικαστηρίου στάδιο, απλούστευση και επιτάχυνση της διαδικασίας.
- Επιστρέφοντας στο εθνικό δίκαιο, εκτέλεση των αποφάσεων του Δικαστηρίου και αποφυγή επανάληψης της ίδιας παραβίασης.

Δεν χρειάζεται να τονισθεί πόσο σημαντικό είναι το πρώτο, εθνικό, στάδιο στον περιορισμό των προσφυγών. Η ικανοποιητική αντιμετώπισή του αποτελεί άλλωστε την κυριότερη πρακτική εκδήλωση της υποχρέωσης των κρατών μερών να συμμορφώνονται με τις επιταγές της Σύμβασης, με την έννοια ότι πρέπει να είναι συμβατή με την ΕΣΔΑ η εθνική έννομη τάξη ως σύνολο. Συγχρόνως αποτελεί αναγνώριση των πρωτείων των εθνικών μέσων προστασίας και του καταρχήν επικουρικού χαρακτήρα του ευρωπαϊκού δικαιοδοτικού συστήματος. Η συμβατότητα αυτή προϋποθέτει ανάλογες νομοθετικές ρυθμίσεις (καμιά φορά και συνταγματικές...),

αντίστοιχες διοικητικές πρακτικές και –κυρίως- κατάλληλα ένδικα βοηθήματα που το άτομο να έχει στη διάθεση του. Η ύπαρξη όλων όσων προαναφέρθηκαν πρέπει να ελέγχεται συστηματικά και τακτικά από εθνικούς μηχανισμούς. Για παράδειγμα, ο έλεγχος συμβατότητας με την ΕΣΔΑ όλων των νομοσχεδίων θα ήταν ενδεδειγμένος, γιατί η πείρα διδάσκει ότι ζητήματα προστασίας δικαιωμάτων μπορεί να εμφυλλοχωρήσουν στις πιο απροσδόκητες ρυθμίσεις.

Στα πλαίσια της προληπτικής αντιμετώπισης των παραβάσεων είναι απαραίτητη η ενημέρωση και επιμόρφωση δικαστών, δικηγόρων και δημοσίων υπαλλήλων στα ζητήματα της ΕΣΔΑ και αξίζει να σημειωθεί ότι στον τομέα αυτό γίνεται τα τελευταία χρόνια αξιόλογη προσπάθεια στη χώρα μας.

Η ενημέρωση του συνόλου των πολιτών είναι, φυσικά, πρωταρχικής σημασίας ευθύνη κάθε πολιτείας. Επιπλέον το κράτος οφείλει να παρέχει στα άτομα νομική συνδρομή για την προστασία των δικαιωμάτων τους, τόσο στο εθνικό όσο και στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Οι ανεξάρτητες αρχές (ιδίως ο συνήγορος του πολίτη) και οι εθνικές επιτροπές δικαιωμάτων του ανθρώπου συμβάλλουν θετικά σ' αυτή την κατεύθυνση. Η Ελλάδα, αφού τις νομοθέτησε και στη συνέχεια κατοχύρωσε συνταγματικά τις ανεξάρτητες αρχές, προχωρεί ήδη στη θέσπιση της γενικευμένης παροχής νομικής βοήθειας σε πολίτες χαμηλού εισοδήματος.

Σημαντικό στοιχείο πρόληψης είναι η συμμόρφωση με το ερμηνευτικό δεδικασμένο της νομολογίας του Στρασβούργου, χωρίς να χρειάζεται συσχέτιση με ad hoc διαπίστωση παραβίασης.

Το ίδιο στοιχείο –η συμμόρφωση με το ερμηνευτικό δεδικασμένο- είναι ζήτημα και του τρίτου σταδίου, της εκτέλεσης, δηλαδή, των αποφάσεων του ΕΔΔΑ που δεν πρέπει να θεωρείται ότι εξαντλείται στο διατακτικό που επιδικάζει μια δίκαιη ικανοποίηση. Συχνά απαιτείται ειδική νομοθετική πρόνοια για την ευχερή εκτέλεση των αποφάσεων, όπως συνέβη στην Ελλάδα με την προσθήκη πέμπτης περίπτωσης στη διάταξη της παρ. 1 ΚΠΔ 525 και νέου άρθρου ΚΠΔ 525Α για την επανάληψη ποινικής διαδικασίας και την αποκατάσταση των αδίκως φυλακισθέντων, αντίστοιχα.

Στη λογική της συμμόρφωσης με το ερμηνευτικό δεδικασμένο, το Συμβούλιο της Ευρώπης θα πρέπει να διευρύνει το πεδίο εναρμόνισης των νομοθεσιών των κρατών μελών του, τόσο μεταξύ τους, όσο και με την ΕΣΔΑ. Το παράδειγμα της ανάλογης κοινοτικής δραστηριότητας είναι χρήσιμο. Μετά, μάλιστα, την ολοκλήρωση της μεγάλης διεύρυνσης, η αριθμητική διαφορά μελών των δύο ευρωπαϊκών οργανισμών (45 προς 25) αλλά και το νομικοπολιτικό παρελθόν τους θα παρουσιάσει μεγαλύτερη ομοιογένεια, ώστε η συνέργεια τους στη διαμόρφωση του (ενιαίου) ευρωπαϊκού παραδείγματος να συναντάει τότε λιγότερες δυσκολίες από όσες σήμερα.

Η εναρμόνιση ΕΕ/ΣΕ στα ζητήματα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου θα περάσει σε νέα, ποιοτικά διαφορετική, φάση όταν η ΕΕ προικιστεί με τη Συνταγματική Συνθήκη που επεξεργάζεται τώρα η Διακυβερνητική Συνδιάσκεψη. Αφενός, τότε, ο Χάρτης των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ένωσης θα ενσωματωθεί στο πρωτογενές-συνταγματικό ευρωπαϊκό δίκαιο, αφετέρου θ' ανοίξει και τυπικά ο δρόμος για την προσχώρηση της τελευταίας στην ΕΣΔΑ. Ο θεσμικός διάλογος των δύο ευρωπαϊκών δικαστηρίων που θα προκύψει από μια τέτοια εξέλιξη θ' αποτελέσει μείζον γεγονός στην ολοκλήρωση της ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης και χαιρόμαστε ιδιαίτερα που το ξεκίνημα θα γίνει με έλληνα πρόεδρο στο ΔΕΚ.

Με αφετηρία το ότι την αρμοδιότητα παρακολούθησης της εκτέλεσης των αποφάσεων του Δικαστηρίου έχει η Επιτροπή Υπουργών, πρέπει να επισημανθεί η υποχρέωση της και η συνακόλουθη πολιτική ευθύνη της να ασκεί αποτελεσματικά και χωρίς αδικαιολόγητες καθυστερήσεις την αρμοδιότητα αυτή, που δεν επιτρέπεται να παραλύει με βάση πολιτικά κριτήρια, γιατί είναι αρμοδιότητα οιονεί δικαστική. Αλλοίμονο αν το πολιτικό όργανο του Συμβουλίου της Ευρώπης δεν φροντίζει να ολοκληρώνεται το εξαιρετικό έργο του δικαστικού οργάνου, με την εκτέλεση των αποφάσεων του τελευταίου και τη γενικότερη συμμόρφωση σ' αυτές! Εξάλλου, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση μπορεί, επίσης, με το κύρος της αντιπροσωπευτικότητας της, να συμβάλει στον ίδιο

στόχο, ενώ χρήσιμες υπηρεσίες είναι σε θέση να προσφέρει και ο Επίτροπος ΔΑ του ΣΕ.

Ας έλθουμε τώρα στις προτάσεις που αφορούν την απλούστευση και επιτάχυνση της διαδικασίας του ΕΔΔΑ.

Μπορεί να σημειωθεί προοιμιακά, σε σύνδεση με όσα εκτέθηκαν προηγουμένως για τις προοπτικές συνεργασίας των δύο ευρωπαϊκών δικαστηρίων, ότι τα τελευταία χρόνια το ΔΕΚ έχει επωφεληθεί από σειρά τροποποιήσεων του κοινοτικού δικαιοδοτικού συστήματος με στόχο ίδιο με τον επιδιωκόμενο για το Δικαστήριο του Στρασβούργου. Ασφαλώς η εμπειρία του Λουξεμβούργου είναι χρήσιμη και θα πρέπει να αξιοποιηθεί, όπου είναι πρόσφορη, όπως στα διοικητικά και δημοσιονομικά θέματα, τους νομικούς δεσμούς ΕΔΔΑ-Συμβουλίου της Ευρώπης και τη διάκριση των εξουσιών στο διεθνή αυτό οργανισμό.

Η ανάλυση από το Δικαστήριο του προβλήματος της επιτάχυνσης της διαδικασίας ξεκινάει με τη διαπίστωση ότι δεν θα αρκούσε να επικεντρωθούν οι προσπάθειες δικονομικής μεταρρύθμισης στην αντιμετώπιση των επαναλαμβανόμενων αλλά βάσιμων υποθέσεων (υποθέσεων «καρμπόν» ή «κλώνων»), όταν το μεγαλύτερο ποσοτικό πρόβλημα το δημιουργούν οι παντελώς απαράδεκτες προσφυγές, για την αντιμετώπιση των οποίων απαιτείται η καθιέρωση ενός συστήματος φιλτραρίσματος. Κατά το

Δικαστήριο, αυτό πρέπει να γίνεται από ένα ξεχωριστό «προδικαστικό» όργανο, έτσι ώστε οι 45 δικαστές ν' απελευθερωθούν για ν' αφιερώσουν το χρόνο τους στις υποθέσεις ουσίας. Αντίθετα, η Διευθύνουσα Επιτροπή προτείνει, με τροποποίηση των άρθρων 28 και 29, τη διεκπεραίωση από τριμελή επιτροπή δικαστών, τόσο των προφανώς अपαράδεκτων προσφυγών, όσο και των προφανώς παραδεκτών και ουσιαστικά βάσιμων.

Η πρόταση που γεννά τις περισσότερες επιφυλάξεις, εντός και εκτός Δικαστηρίου, είναι εκείνη που αφορά την τροποποίηση των προϋποθέσεων του παραδεκτού των ατομικών προσφυγών (άρθρο 35 παρ. 3).

Η διατύπωση που, προς το παρόν, προτείνεται προβλέπει την προσθήκη ενός νέου κριτηρίου παραδεκτού: «Αν ο προσφεύγων δεν ετέθη σε ουσιωδώς δυσμενή θέση και αν η υπόθεση δεν εγείρει σοβαρό ζήτημα ερμηνείας ή εφαρμογής της Σύμβασης ή των πρωτοκόλλων της ή άλλο ζήτημα γενικής σημασίας» (η μετάφραση είναι ανεπίσημη). Υπάρχουν παραλλαγές στην πρόταση αυτή, με κεντρικό στοιχείο, πάντοτε, την αξιολόγηση αν η παραβίαση προκαλεί σημαντική ζημία στον προσφεύγοντα.

Η *de minimis* διάκριση των προσφυγών σε κατηγορίες είναι προφανές ότι, αν γινόταν δεκτή, θα επέβαλλε, εκ των πραγμάτων, ένα βαρύτατο περιορισμό στο δικαίωμα πρόσβασης στο Δικαστήριο.

Όπως υποστήριξαν και οι εθνικές επιτροπές δικαιωμάτων του ανθρώπου, η προσφυγή στο Στρασβούργο αποτελεί το *ultimum refugium* για όσους έχουν δει τα δικαιώματά τους να παραβιάζονται από το κράτος στη δικαιοδοσία του οποίου υπάγονται. Μια τέτια τροποποίηση θα καθιέρωνε εμμέσως ιεραρχία μεταξύ των παραβιάσεων των δικαιωμάτων του ανθρώπου, κάτι που θα σήμαινε ότι υπάρχουν και παραβιάσεις ανεκτές, χωρίς μάλιστα το προτεινόμενο κριτήριο να είναι σύμφωνο με την αρχή της αναλογικότητας. Ούτε εάν ο αριθμός των προσφυγών που θα «εξοικονομηθούν» με τον τρόπο αυτό δικαιολογεί την ουσιαστική απολίνωση της ατομικής προσφυγής, κάτι που θα κινδύνευε να εκμηδενίσει την ηθική λάμψη του μηχανισμού εφαρμογής της ΕΣΔΑ, θα υπονόμει τη συνοχή της ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης και θα παρείχε στα κράτη-μέρη το άλλοθι να θεωρούν τις «μικρές» παραβιάσεις σαν ασήμαντες κι αδιάφορες. Η ζημιά θα ήταν ανάλογη εκείνης που θα είχε επέλθει αν, μετά την είσοδο των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, είχε επικρατήσει η αντίληψη μιας ευρωπαϊκής δικαιοσύνης δύο ταχυτήτων που θα διαχώριζε τα κράτη σε «καλά» και «κακά». Δεν χρειάζεται να επισημανθεί η διαλυτική επίδραση τέτοιων προσεγγίσεων, ιδίως σε μια εποχή υστερικής αντιτρομοκρατίτιδας.

Η σημερινή συνάντηση έδωσε τη σπάνια ευκαιρία στους έλληνες νομικούς να έρθουμε σε άμεση επαφή με τον Πρόεδρο και τον Α΄ Αντιπρόεδρο του ΕΔΔΑ. Ιδιαίτερα για μας τους δικηγόρους έχει μεγάλη σημασία –και όχι μόνο συμβολική- να υποδεχόμαστε στο σπίτι μας την ηγεσία της ευρωπαϊκής δικαιοσύνης, ενώπιον της οποίας ουκ ολίγες ελληνικές υποθέσεις έχουν αχθεί τα τελευταία χρόνια. Ελπίζουμε το ενδιαφέρον να είναι αμφίδρομο και ο Πρόεδρος Wildhaber, φεύγοντας, να έχει σχηματίσει μια εικόνα πληρέστερη από κείνη που είχε μέσω των ελληνικών προσφυγών και των επιχειρημάτων των διαδίκων.

Η αναζήτηση μιας νέας ισορροπίας ανάμεσα στην προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και στη διαφύλαξη της εθνικής κυριαρχίας θεωρείται βασική επιδίωξη του ΕΔΔΑ. Συνεχής προσαρμογή στην εξελικτική τάση που χαρακτηρίζει τη δημοκρατική κοινωνία, από τη μια πλευρά· αναγνώριση του αναγκαίου περιθωρίου ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους, από την άλλη. Και αυτό χωρίς τελικό περιορισμό της προστασίας του ατόμου.

Σε μια περίοδο που η εθνική κυριαρχία πολιορκείται στην Ευρώπη και της επιβάλλεται να συρρικνωθεί, ενώ τα ανθρώπινα δικαιώματα αμφισβητούνται και φαλκιδεύονται με διάφορες προφάσεις από κείνους που έχουν το πολιτικό και το νομικό

καθήκον να τα προστατεύουν, το Δικαστήριο του Στρασβούργου παραμένει σημείο αναφοράς και επίκεντρο προστασίας του ατόμου.

Πιστεύουμε κι ελπίζουμε ότι θα συνεχίσει ν' ανταποκρίνεται σ' αυτό που όλοι προσδοκούμε απ' αυτό.